

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences,
University of South Carolina Aiken

Hasan Baktir
English Language and Literature
Department, Kayseri

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of
Management Sciences[PK]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest,
Romania

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pinteau,
Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

Xiaohua Yang
PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian
University, Oradea, Romania

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political
Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh, Ratnagiri, MS India Ex - VC. Solapur University, Solapur

Iresh Swami

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University,
Solapur

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur
University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yaliker
Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education,
Panvel

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science
YCMOU, Nashik

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji
University, Kolhapur

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University,
Mumbai

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance
Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College,
Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director, Hyderabad AP India.

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play, Meerut (U.P.)

S. Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

S.KANNAN
Annamalai University, TN

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

शिवकालीन गड प्रशासन !

प्रा.डॉ. शिंदे एस.जी.

नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
औंढा नागनाथ जि. हिंगोली.

प्रस्तावना :-

सतराव्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात स्वराज्याची उभारणी केली. त्या आगोदर महाराष्ट्रातील बराचसा भाग हा मुस्लीम सत्तेच्या अखत्यारीत होता. त्यामुळे हा समाज गुलामगिरी, दारिद्र्य व अज्ञानातच रणमान होता. अशा अंधाधुंद राजकीय वातावरणातच एका स्वयंप्रकाशीत तेजोमय ता-यांचा उदय झाला व त्याने आपल्या कर्ताने स्वराज्याची उभारणी केली. धार्मिक सहिष्णु धोरणाचा स्विकार केला व आठरा पगड जातीतील द-या खो-यातील लोकांमध्ये स्वाभिमान व स्वकृत्वाची भावना निर्माण केली. त्यामुळे छ. शिवाजी महाराजांचे नेतृत्व लोकनेता, जाणताराजा म्हणुन उदयाला आले. छत्रपती शिवाजी महाराजांची आपल्या सहकारी मावळ्यांना अनेक वर्षे पराभवाच्यापराभूत मानसीकतेतुन बाहेर काढले. त्यांच्यात स्वातंत्र्याची प्रेरणा निर्माण केली.

छ. शिवाजी महाराजांच्या कार्याबद्दल यदुनाथ सरकार यांनी आपल्या हॉउस ऑफ शिवाजी या ग्रंथात म्हटले आहे की,

"आठ विविध भाषांतुन उपलब्ध असलेल्या सर्व साधनांचा बारकाईने अभ्यास केला असता, शिवाजी राजांच्या इतिहासकाराला हे मान्य करावे लागले की, शिवाजी हा केवळ महाराष्ट्र निर्माता नव्हता तर मध्ययुगीन हिंदुस्थानातील तो एक श्रेष्ठ रचनात्मक कार्य करणारा अत्यंत बुद्धीमान मानुस होता. राजे नष्ट होतात साम्राज्याचे विघटन होते. राजघराणी लुप्त होतात. परंतु काळातील ऐतिहासिक वारसा म्हणुन " लोकनेता राजा" या नात्याने शिवाजी राजांचे स्मरण अखिल मानव जातीला दीर्घकाळ सचेतन करणारे, कल्पना शक्तिला चेतवणारे, बुद्धीला स्फुरण देणारे आणि अतिउच्च पराक्रम करण्यास उद्युक्त करणारे असे राहिल" (पु.115)

शिवकालीन गड (किल्ले) प्रशासन

सभासदाच्या बखरीतील यादी प्रमाणे राजाच्या अंतसमयी त्यांच्या ताब्यात (अधिकारत) लहान मोठे 270 किल्ले होते (1).

"संपुर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग दुर्ग नसता मोकळा प्रदेश परचक येताच निराश्रय, प्रजाभग्न होउन देश उदध्वस्त होतो. देश उदध्वस्त झाल्यावरी राज्य ऐसे कोणास म्हणावे..... हे राज्य तरी तीर्थरूप थोरले स्वामीनी गडावरून निर्माण केले (2).

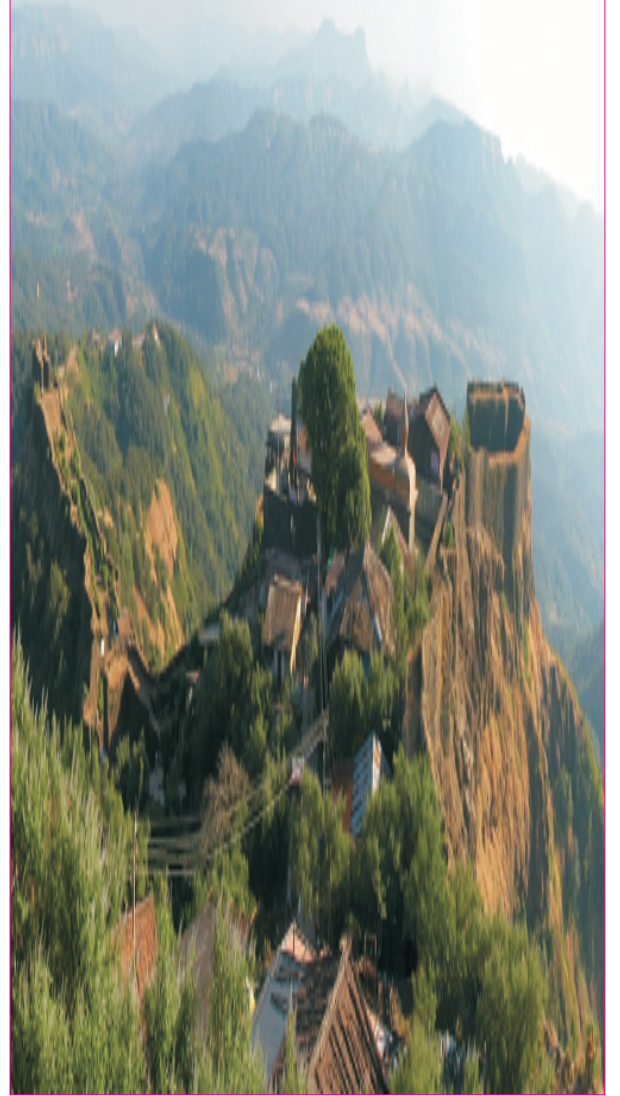
प्रत्येक किल्यावर सामान्यता तीन अधिकारी असत हवालदार, सरनोबत आणि सबनीस या शिवाय काही किल्लावर इमारत अधिकारी म्हणुन मजुरदार काही सरनोबत कारकुन, हवालदार, खाजगी सेवक असत (3).तर त्यांना सहाय्य करण्यासाठी, पाईक, नाईक, बंदुखी, ईटकरी, तिरंदाज व आडहत्यारी इत्यादी लोक नेमलेले होते.

गडावरील अधिका-याकडे गडाचे व गडाच्या संपुर्ण सभोवतालच्या प्रदेशाचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी असे. त्यात हवालदार, सनोबत व सबनीस या समान दर्जाच्या तिन अधिका-यांनी मिळुन गडावरचा कारभार पहायचा असे. त्यात कारखानीसाकडे गडावरील धान्याची व युध्द साहित्याचे काम असे तर सबनिसाच्याकडे रोकड खजिना व हिशोब असे तर हवालदार हा गडाचा मुख्य अधिकारी त्याकडे गडाच्या किल्या (चाबी) असत.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नोकरी भरती विषयक नियम :

किल्ल्याचा (गडाच्या) प्रशासनामध्ये हवालदार, सबनीस, सरनोबत यांचे बरोबर कारखानीस व इतर आवश्यक ते लोक ठेवावेत या नेमणुका करतांना कोणती घ्यावी या विषयी :-

"गडावरील लोक ठेवावे, त्यास दहा लोकास एक नाईक करावा, नऊ पाईक दहावा नाईक येणे प्रमाणे जातीचे लोक ठेवावी. लोकात बंदुखी व ईटकरी व तिरंदाज व आडहत्यारी असे लोक मर्दाने चौकशीने आपण राज्यांनी नजरगुजर (करून) एक एक माणुस पाहुन ठेवावे. गडावरील लोक

हवालदार व सरनोबत मराठे जातिवंत ठेवावे. त्यास जामीन आपले हुजरातीस लोक असतील त्यापैकी घेऊनमग ठेवावे. सबनीस ब्राम्हण हुजरातीचे ओळखीचे ठेवावे व कारखानीस परभु ठेवावे असे एकास एक प्रतिमेळ ठेवावे" (4).

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी नौकर भरती करतांना तो किती कर्तव्यात किती दक्ष असावा याचीही जाणीव पुर्वक काळजी घेतली होती याचे उदाहरण म्हणजे

"राजे लोकानी निदान युध्दा व्यतिरीक्त स्वरशीर संरक्षण विषयी सर्व काळ अत्यंत सावध असावे. पाकालय, जलस्थान, फलस्थान, वसनागर, आदिकरून हे नाजुक महाल या विरहित आणखी कारखाने यावर जे लोक ठेवणे ते परम विश्वासु पारपर्यं सेवक, अलालुंची, प्रामाणिक जे असतील ते परिक्षा करून ठेवून ज्याचा अधिकार जो असतो त्याचेच हाते घेउन अधिकार परत्वे सकलावर सारखा लोभ करून त्यास आपले योग क्षमविषयी कोणाची अपेक्षा न पडे असा संतोष परामृष करून चालवावे" (5).

"कोणी एक चाकर नुतन ठेवणे त्याचे घर, ठिकाण, भाउबंद, पहिली चाकरी, संपुर्ण पुसुन जर लबाड, लचाळ (चहाडखोर) अथवा परव-याकडील पाळती. खुजी शराबी, बदअमली (दुर्वर्तनी) केवळ वृध्द, कार्यातुन गेला नसेल असा, बरा मर्दाना पाहुन त्यास चाकरीस ठेवावा. परंतु कोणी एक चाकर जामिना विरहीत न ठेवावा" (6)

"येणे करून ज्यांने जो श्रम केला त्याचा गुण काढुन तदनुरूप त्याचे श्रमाचे सार्थक करावे" (7)

"किल्ले खालील मुलखातील देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुलकर्णी, चौगुले आदिकरून मिरासवतनदारी यास त्या समीपच्या किल्ल्यावर सेवा न सांगावी त्याचे वतनापासुन दहापाच गावे दुर किल्ले असतील तशा किल्ल्यांस ठेवावे ..... किल्ल्याजवळील लोक किल्ल्यावर न ठेवावे" (8)

"छ.शिवाजी महाराजांचे प्रशासनात अगदी अष्टप्रधान मंडळतील मंत्र्यांच्या पासुन ते लष्करातील शिपाया पर्यंत प्रशासनामध्ये सर्वजन पगारदार नोकर होते. स्वतः शिवाजी राजे नोकरभरती विषयी अत्यंत जागरूक व दक्ष अस त्यामुळे प्रशासनाच्या निरनिराळ्या विभागात नोकर भरती करीत असतांना ते काही गोष्टींची दक्षता घेत असत वरील सर्व लिखानातुन छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नोकर भरती विषयक धोरण व त्या संबंधीचे शिवाजी राजे आमलात आणत असलेले नियम यातुन सविस्तर स्पष्ट होतात.

सारांश / निष्कर्ष

- शिवकालीन प्रशासन हे परंपरागत हिंदु राजाप्रमाणे नसुन त्याच्या प्रशासनात, अस्पृश, बलुतेदार, आदिवाशी, भटक्या जाती सर्व आठरापगड जातीतील सुध्दा सैन्य, सरदार होते. त्यामुळे त्याचे प्रशासन हे धर्म निरपेक्ष व जात, वर्ण व जाती व्यवस्थेच्या आकृतीबंधातुन मुक्त होते. याचाच परिणाम म्हणुन मुरारबाजी देशपांडे, बाजीप्रभु देशपांडे, जिवा महाल, शिवा न्हावी, येशाशी कंक, तान्हाजी मालुसरे इ. शुरविर स्वराज्यासाठी प्राणप्रतीष्टेने लढले.
- छत्रपती शिवाजी महाराजांनी प्रशासनात नोकर भरती करतांना केवळ गुणवताच विचार घेतली. त्यामुळे, वंश, वंशपरंपरा वशिला, वारसा, इत्यादी बाबीला महत्त्व दिले नाही.
- सरजांमदारी / वतनदारी पध्दत नष्ट करून प्रशासन (सैन्या) ला नगदी वेतन देण्याची पध्दत महाराजांनी सुरू केली.
- शिवकाळात राज्यविस्तार आणि राज्यसंरक्षण हे केवळ सैन्य व किल्ल्यामुळेच झाले.
- समाजातील सर्व, धर्म व जातीच्या लोकांना त्यांच्यातील असलेल्या अंगभुत गुणाप्रमाणे समान संधी प्राप्त करून दिली. व त्याच्या कार्यक्षमते नुसार पद दिली.

वरिल सर्व बाबीचा विचार आज आदर्श प्रशासन व्यवस्था निर्माण करण्याकरिता राज्यकर्त्यांनी (सरकार) विचार आमलांत आणला तर ख-या अर्थाने प्रशासन प्रजतहित दक्ष होण्यास वेळ लागणार नाही.

छत्रपती शिवरायांचे प्रशासनातील विचार, निती जर प्रत्यक्षात अमलात आणली तर ख-या अर्थाने शिव विचारांचा आदर्श व त्यात खरी आदरांजली ठरेल !

संदर्भ / संदर्भ ग्रंथ

1. सभासद बखर पृ. 105
2. रामचंद्र आमाल्य - आज्ञापत्र पृ. 44
3. म.साइ. खंड - 8 लेख 33
4. सभासद बखर - पृ. 25
5. आज्ञापत्र - पृ. 13
6. कित्ता -
7. कित्ता - पृ. 14
8. कित्ता - पृ. 37,44.

अभाल्य रामचंद्र पंत - आज्ञापत्र (सं) राव व दी राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, 1955.

अ.रा. कुलकर्णी - शिवकालीन महाराष्ट्र - राजहंस प्रकाशन, पुणे 2004.

डॉ. वि.गो. खोबरेकर - शिवकाल महाराष्ट्र राज्य सा. आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई जून 2006.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org